

УДК 347.961.311

DOI <https://doi.org/10.32850/2414-4207.2019.11-1.11>

НОТАРІАТ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ АСПЕКТ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ

Солошенко Юлія Володимирівна,
аспірантка кафедри цивільного,
адміністративного
та фінансового права
(Інститут права
імені Володимира Сташиса
Класичного приватного університету,
м. Запоріжжя, Україна)

Статтю присвячено проблемі визначення векторів уніфікації законодавства про нотаріат у державах – членах Європейського Союзу (далі – ЄС). В результаті проведеного дослідження зроблено висновок, що відповідно до нормативно-правових актів ЄС нотаріуси, які беруть участь у судочинстві, займаються розслідуванням і перевіркою від імені держави в питаннях, що стосуються несудового правового захисту, зокрема у зв'язку з законодавством про компанії, відповідно до законодавства ЄС. Наголошено на тому, що в деяких випадках нотаріуси підлягають дисциплінарному нагляду з боку атестаційно-кваліфікаційних органів відповідної держави-члена, а статус цих органів є тим самим, що й статус атестаційно-наглядових органів для суддів і державних службовців.

Встановлено однозначний зв'язок нотаріуса з державою, що відображено в положенні про часткове делегування влади держави як оригінальний елемент, який є властивим професії нотаріуса цивільного права й нині здійснюється на регулярній основі, складаючи засадничу частину діяльності нотаріуса в цивільному праві.

Визначено, що Європарламент у своїй резолюції нагадав Єврокомісії про необхідність дотримання ст. ст. 45, 51 Договору про функціонування ЄС і надав їх розширене тлумачення таким чином, що диспозиції згаданих статей мали в повному обсязі застосовуватися щодо професії нотаріуса цивільного права як такої.

Констатовано, що в період прийняття резолюції Європарламентом Єврокомісією було порушено справу проти кількох держав-членів на тій підставі, що вони не виконали зобов'язання згідно з Договором щодо свободи створення нотаріату шляхом імплементації до національних законодавств норми щодо призначення на посади нотаріусів лише громадян відповідних держав-членів і що держави-члени не транспонували (у зв'язку з державними особливостями інституціоналізації професії нотаріуса) відповідні директиви про транскордонне визнання кваліфікації нотаріусів з отриманням вищої юридичної освіти.

Ключові слова: нотаріат, ЄС, системи нотаріату, аутентичність, аутентифікація, інституціоналізація.

NOTARIAL SYSTEM IN THE EU: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT OF INSTITUTIONALIZATION

Soloshenko Yuliia Volodymyrivna,
Postgraduate Student at the Department
of Civil, Administrative
and Financial Law
(Volodymyr Stashys Institute of Law
of the Classic Private University,
Zaporizhzhia, Ukraine)

The article is devoted to the problem of determining the vectors for the unification of notary legislation in EU Member States. The study concludes that, in accordance with EU regulations, notaries involved in litigation are investigating and verifying on behalf of the State issues relating to non-judicial legal protection, in particular in connection with company law – in line with EU law. It is emphasized that in some cases they are subject to disciplinary oversight by the qualifying bodies of the Member State concerned, and the status of these bodies is the same as that of judges and civil servants.

The notary has a clear connection with the state, which was reflected in the provision on the partial delegation of power of the state as the original element that is inherent in the profession of notary in civil law and now (the delegation itself) is carried out on a regular basis, forming a fundamental part of the activities of the notary in civil law.

It was determined that the European Parliament, in the above resolution, reminded the European Commission of the need to comply with Article 45, 51 of the Treaty on the Functioning of the EU and provided them with an expanded interpretation in such a way that the dispositions of the said articles were fully applicable to the profession of civil law notary as such.

It was stated that, during the period of adoption of the resolution by the European Parliament, the European Commission initiated proceedings against several Member States on the ground that they failed to fulfill their obligations under the Treaty on the Freedom of Notary by implementing the norms for the appointment of notaries of nationals only by nationals members and that Member States have not transposed (in connection with the state peculiarities of the institutionalization of the notary profession) the relevant directives on the cross-border recognition of the qualifications of the note iusiv getting higher legal education.

Keywords: notary, EU, notary systems, authentication, authentication, institutionalization.

Постановка наукової проблеми. Важливою складовою інтегрування України в правовий простір ЄС є імплементація відповідних нормативно-правових актів ЄС та приведення законодавства України про нотаріат у відповідність із ними [6, с. 9–10]. Цей процес нормативно-правової гармонізації передбачає розуміння внутрішньої логіки й історії інституціалізації нотаріату в європейській (латинській) моделі, а з іншого боку – розуміння істотного впливу євроатлантичних (англосаксонських) рецепцій на законодавство про нотаріат. Вищезазначене обумовлює проблему дослідження статті.

Метою статті є визначення історико-юридичних засад функціонування нотаріату в ЄС. Статтю присвячено проблемі визначення векторів уніфікації законодавства про нотаріат в державах – членах ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання наукової проблеми. Джерела, в яких представлений предмет дослідження статті, можна поділити на науково-теоретичні й нормативно-практичні. В науково-теоретичному

аспекті дослідженнями історії інституціалізації нотаріату опікувалися І. Вольман, В. Комаров, М. Ляпідевський, Л. Мандельштам, Ж. Пієпу та Ж. Ягр, Л. Радзієвська, О. Сумін, Є. Трофименко, С. Фурса, І. Черемних, Л. Ясинська [1–12].

Нормативно-практичні засади інституціалізації нотаріату відображені в нормативно-правових актах Європарламенту та Єврокомісії й перераховані в англomовній частині списку джерел [13–21].

Виклад основного матеріалу дослідження й обґрунтування отриманих наукових результатів. Офіси перших нотаріусів виникли ще за часів Римської імперії епохи Цицерона. Спочатку нотаріуси виконували функції довірених осіб, які мали здійснювати точну фіксацію й підготовку документів для їх перекладу й архівного зберігання. Підставами для довіри першим нотаріусам були, перш за все, їхня письменність за переважної з-поміж більшості населення неосвіченості. Саме грамотність давала підстави довіряти таким особам відповідні торговельні преференції й урядові посади, а також давати їм право публічно представляти різні державні органи й установи [3, с. 1–20].

Професійною групою, середовищем рекрутингу нотаріусів були ритори й адвокати як представники найпопулярніших професій Стародавнього Риму республіканського періоду й періоду пізньої Римської імперії. Спочатку нотаріуси пропонували свої послуги в межах Риму, але згодом потреба в них виникла і в римських провінціях [3, с. 69–104].

Хоча ритори й адвокати не отримали великого визнання в суспільствах стародавньої Греції, в Римі юристів високо цінували за століття до нашої ери. Зазначена обставина пов'язана з тим, що складання документів вимагало неабиякої майстерності. У звичному для нас розумінні стенографія й технічні засоби відтворення друкованої інформації були фактично відсутні. Це створювало попит на так званих юридичних переписувачів. Ці люди здійснювали запис рішень суддів, посадових і комерційних угод, і згодом їх почали називати нотаріусами [3, с. 40–57].

В процесі розвитку публічного судочинства в Римській Імперії відбулося переміщення нотаріусів у судовий процес, де вони опікувалися складанням самих юридичних документів, а також реєстрацією рішень і угод і перевіркою юридичних документів. В номенклатурі римських професій нотаріусів називали табуляріями, або ж табеліонами (*tabelliones* або *tabularii*) [11, с. 113–114].

Фактично до часів пізньої Римської Імперії судді вважали, що табеліони виробляють аутентичні записи про угоди, себто здійснюють процедуру аутентифікації договірних зобов'язань [2, 10].

Опісля падіння Західної Римської імперії настав період раннього Середньовіччя, що тривав з V по XI століття. В цю епоху переважання релігійного Закону над світськими законами знижувало попит на юридичну професію, якщо взагалі не нуліфікувало його. Відродження інтересу до римського права, вивчення Дигестів Юстиніана й інкорпорацій пізнього імперського права (*Corpus Iuris Civilis*) відбулося в університетах Північної Італії, зокрема в Болонському університеті. Нотаріат став по суті частиною нової юридичної науки, звільненої з-під опіки теології [3, с. 120–144, 219–226; 5, с. 36–37].

Як представники нової наукової професії на відміну від тих, хто представляв військовий стан, нотаріуси дійсно вплинули на хід історії. У цьому контексті дослідники відзначають, що майже всі початкові цивільні хроніки були розпочаті й підтримувалися нотаріусами, які мали необхідні навички писемності, ораторики й доступ до вищих рівнів урядування. Зазначена обставина сприяла просуванню громадянської ідентичності, яка стала складовою громадянського гуманізму кінця XIV століття, епохи Відродження та ідеології європейських цінностей [2, с. 225–248].

Засадничим чинником формування видатної ролі нотаріусів у цивілізації були не їхні моральні якості (чесність, порядність, справедливість тощо), а їхня обізнаність у філології складання документів, володіння формалізованою мовою, мовою фактів і описів. Нотаріуси записували історію – від незначних подій повсякденного життя до питань, пов'язаних з державним управлінням [8, с. 3].

У зв'язку з цим у середньовічні часи постійне використання класичної риторики іноді переростало в літературні інтереси римських письменників. Саме акцентованість на фактах, а не на фантазіях, на громадянській культурі, а не на придворній або церковній мали особливу цінність в епоху цинічного капіталізму, який понад усе цінував фактографію. Все зазначене сприяло перетворенню справи нотаріуса на визначну професію сьогодення.

Нотаріат, як відомо, функціонує у світі на засадах двох базових систем: латинської й англосаксонської. Дефініція латинського нотаріуса, фахівця в галузі цивільного права, згідно з визначенням Міжнародного союзу нотаріусів включає дві засадничі ознаки. По-перше, нотаріус є професійним юристом. По-друге, він є державним службовцем, який призначається державою для верифікації/аутентифікації правових актів і контрактів [2, с. 31–40].

Всі контракти, складені нотаріусом, можуть супроводжуватися консультуванням осіб, які звертаються до його послуг. Нотаріальна функція поширюється на юридичну діяльність і, у випадку виникнення спірних питань, забезпечує правову визначеність для контрагентів.

В системі латинського нотаріату можна вирізнити так звану жорстку (легалістичну) модель французького нотаріату та м'яку (комбіновану) модель німецького й бельгійського нотаріату. Вони передбачають деякі юрисдикційні можливості нотаріусів у європейських державах [16].

Так, засадничими функціями в юрисдикції нотаріуса у Франції є засвідчення справжності документів і договорів, представлених сторонами договору. Водночас включення нотаріуса в договірні відносини наділяє документ або контракт доказовою цінністю й примусовістю його виконання. Французький нотаріус діє згідно з вказівками сторін [18].

Аутентичний документ, складений нотаріусом у Франції, має вирішальне доказове значення, хоча його можна оскаржити через процедуру спеціального розгляду, в якому інстанція Трибунал де Гранд (Регіональний суд) має виключну юрисдикцію. Нотаріальний акт у Франції не вимагає судового втручання для його виконання [17].

Нотаріуси у Франції є державними посадовими особами, хоча вони не мають повноважень щодо практики як незалежні фахівці. Іноді їхні функції описуються як превентивно-юрисдикційні, що теж відповідає дійсності [18].

У Німеччині нотаріус є незалежним державним посадовцем, основна функція якого (в загальних рисах) полягає в перевірці достовірності документів. Як і у Франції, після виконання нотаріальний документ має обов'язкову силу й особливу доказову силу [7, с. 60–76].

Нотаріус діє відповідно до інструкцій сторін і забезпечує повну дієздатність сторін у конкретній угоді. Німецький нотаріус також інформує сторони про їхні права та обов'язки у зв'язку зі складеним документом.

Аутентичність нотаріального документа в Німеччині підлягає оскарженню за певних регламентованих законом обставин. Нотаріуси в Німеччині здійснюють інші види діяльності у зв'язку з аутентифікацією документів, реєстрацією довіреностей і показаннями свідків. Залежно від регіону Німеччини нотаріуси реалізують свої повноваження на ексклюзивній основі або в поєднанні з адвокатською діяльністю, що дає

можливість вирізняти в системі німецького законодавства про нотаріат так званого «нурнотара» й «нотаріуса-адвоката» [7, с. 60–76; 22].

У Бельгії засадничі повноваження нотаріуса полягають у складанні аутентичних документів. Його послуги можуть бути обов'язковими або опціональними залежно від типу документів. Нотаріус підтверджує, що всі умови, яких вимагає закон щодо відповідного документу, є виконаними, а сторони мають необхідну правосуб'єктність і дієздатність щодо вступу в законні угоди [13].

Судовий кодекс Бельгії передбачає, що нотаріус несе відповідальність за складання переліку майна померлого або майна, що перебуває у спільному володінні або спільному користуванні. Нотаріус у Бельгії також відіграє певну роль у продажу нерухомості. Деякі угоди мають бути укладеними нотаріально задля їхньої юридичної чинності. До таких угод бельгійське законодавство відносить угоди дарування, заповіти, шлюбні контракти, угоди щодо спільного володіння, користування й розпоряджання майном, угоди про корпоративні альянси [13].

Законодавство країн ЄС передбачає вирізнення нотаріусів загального права й нотаріусів цивільного права з урахуванням різних юрисдикцій. Йдеться про так звані «справжні акти», або «публічні документи».

Такі диференціації часто можуть вводити в оману, якщо вони стають критерієм фундаментом для прийняття законів, що встановлюють несумісності між нотаріусами цивільного права й професійними нотаріусами загального права.

«Справжні документи», що відомі як *acte authentique* у Франції, *atto pubblico* в Італії, *documentmento público* в Іспанії і *öffentliche Beurkundung* в Німеччині, відповідають нотаріально посвідченим документам. Документи, які складено нотаріусами цивільного законодавства за певних обставин, набувають юридичної аутентичності [2, с. 226–229; 5, с. 20–32].

Справжній акт може бути визначений як документ, який є офіційно складений державними посадовими особами чи зареєстрований у такому статусі. Відповідно до законодавства деяких держав – членів ЄС документ набуває чинності як остаточний і такий, що підлягає виконанню, за умови визначення договірної відповідальності сторін [2, с. 31].

Так, наприклад, документ про заборгованість особи (боргова розписка) фіксує статус боржника, що вже сам по собі припускає примусове виконання поза процедурою судового розгляду. Однак нотаріус цивільного права не є монополістом у сфері створення справжніх актів або публічних документів.

Визнання справжності документів у юрисдикціях держав загального права Європейського Союзу стає характерною рисою ірландського та британського законодавств 1970–80-х рр. Чинний закон про визнання «справжності акту» однієї держави-члена в контексті примусового виконання викладено в Регламенті (ЄС) № 1215/2012 Європейського парламенту від 12 грудня 2012 р. про юрисдикцію, визнання й виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах [13–17].

Дефініцію аутентичного документа подано в зазначеному акті з наголошенням на таких ознаках: аутентичний документ має бути офіційно складений або зареєстрований як справжній документ у державі-члені, а його походження й справжність, по-перше, має відношення до підпису й змісту документа, а по-друге, засвідчується державним органом або іншим органом, уповноваженим для цієї мети.

Ст. 58 зазначеного Регламенту передбачає, що оригінал документа, який підлягає виконанню в державі – члені ЄС, підлягає виконанню в інших державах – членах ЄС без будь-якої заяви про примусове виконання. У виконанні справжнього документа може бути відмовлено лише за обставин суперечності публічному порядку (*ordre public*) держави-члена [20].

Європейський Суд в контексті забезпечення виконання нотаріальних актів (справжніх документів) наголошує на відповідності угод і документів, які вільно укладаються сторонами. Йдеться про те, що сторони самі визначають свої права й обов'язки в межах, установлених законом, і вільно вибирають умови, які вони вважають обов'язковими, коли вони представляють документ або угоду нотаріусу для встановлення аутентичності. Втручання нотаріуса передбачає попереднє існування угоди або консенсус сторін [12, с. 46–47].

Одним із наріжних каменів законодавства Європейського Союзу є заборона будь-яких обмежень щодо надання транскордонних послуг громадянами держави-члена на території іншої держави – члена ЄС.

Проте ці свободи підлягають обмеженням у сферах діяльності, що фундуються на принципах свободи створення й надання транскордонних послуг, за умов їхнього зв'язку зі здійсненням офіційних повноважень. По суті будь-який професіонал у державі – члені ЄС має право переміщатись і практикувати свою професійну діяльність в іншій державі – члені ЄС або надавати транскордонні послуги.

Але якщо професія пов'язана з «виконанням офіційних повноважень», то правила про свободу установи й надання транскордонних послуг не застосовуються. Таким чином нотаріус, який відповідає кваліфікаційним вимогам в одній державі-члені, не може практикувати в іншій державі, оскільки його діяльність повсюдно вважається такою, що є пов'язаною з «виконанням офіційних повноважень» [22].

Від початку створення ЄС і до прийняття рішень Європейського Суду з нотаріальних справ нотаріуси на європейському континенті уникли наслідків ринкової інтеграції, яка поширювалася на інших фахівців. Нотаріуси в континентальній Європі були постійно пов'язані з «офіційною владою» й положення Договору щодо них не застосовувалися.

Так, у 1990-ті рр. нотаріуси в Нідерландах подали позов до Європейського суду у зв'язку з непоширенням на них будь-яких зобов'язань зі сплати ПДВ на підставі здійснення ними офіційних повноважень. Суд вирішив, що нотаріуси виконували свої функції в формі економічної діяльності, яка відбувалася в межах «вільної професії», і таким чином були зобов'язані сплачувати ПДВ. Адже вони не мали офіційних повноважень [14].

Нотаріуси в континентальній Європі готувалися до юридичних суперечок з Єврокомісією, яка була налаштована на посилення конкуренції серед нотаріусів, задовго до того, як приховані суперечності переросли в судовий процес. Нотаріуси ініціювали процес, який вони майже виграли. Було проведено декілька кампаній на національних форумах, а також дуже ефективну PR-кампанію в Європарламенті.

Зазначені процеси й кампанії дали можливість вплинути на прийняття резолюцій в Європейському парламенті, в яких наголошувалося на важливості професії нотаріуса в Європі за констатації зв'язків функцій нотаріуса з державним суверенітетом і здійсненням офіційної влади. Так, в резолюції Європарламенту (1994) йдеться про вплив правил про свободу створення й формування внутрішнього ринку на діяльність нотаріусів з надання консультацій і перевірки документарної аутентичності [19].

Європейський суд визначив засадничі особливості нотаріальної діяльності, до яких належать зокрема: а) часткове делегування державного суверенітету щодо реалізації юрисдикційних повноважень у сфері складання, аутентифікації й легалізації контрактів; б) забезпечення виконання цих контрактів і надання їм доказовості та превентивності (неупередженості) в ситуаціях, коли зацікавлені сторони звертаються до суду. Аутентичність, неупередженість, превентивність полегшують тягар доведення сторонами своєї правоти в судових справах [19].

Таким чином, попри відмінності в законодавствах держав – членів ЄС професія нотаріуса має низку спільних особливостей, як-от:

1) часткове делегування державного суверенітету для виконання державної служби щодо аутентифікації й авторизації договорів і доказів;

2) здійснення нотаріату на засадах незалежної громадської діяльності (вільної професії) (винятки встановлено законодавством Португалії, однієї з земель Німеччини і у Великій Британії, де діяльність нотаріуса реалізується під патронатом держави або статутного органу, якому держава делегує частину повноважень дисциплінарно-регуляторного органу влади у сфері нотаріату);

3) наявність регульованих шкал винагород, які запроваджуються в інтересах клієнтів шляхом встановлення фільтрів доступу до професії або її організації;

4) виконання нотаріатом превентивних функцій щодо судової системи в аспекті усунення або зниження юрисдикційних ризиків;

5) здійснення на засадах неупередженості консультативних функцій щодо авторизації й аутентифікації документів [19].

Європарламентом наявність часткового делегування нотаріусам повноважень держави було інтерпретовано як професійний атрибут нотаріату. Ця ж норма стала підставою для констатації зв'язку між діяльністю нотаріуса й епізодичним здійсненням ним офіційних адміністративних повноважень. Однак Європарламент закликав до відмови від вимог щодо громадянства, коли більшість держав-членів обмежували професію нотаріуса лише національним громадянством.

Європарламент не розробив проект рішення стосовно активного втручання в корпоративну етику європейського нотаріату. Нотаріусам вдалося досягти того, що європейський парламент прийняв ще одне рішення у 2006 р. на користь укріплення їхнього корпоративного статусу. Відповідно до цього рішення втручання у справи нотаріуса було визначено як «чисто політичний акт».

В рішенні також було наголошено на тому, що будь-яка реформа юридичних професій має далекосяжні наслідки, а вихід за межі закону про конкуренцію у сфері свободи, безпеки й справедливості і, у ширшому значенні, в захисті верховенства права в Євросоюзі є неприпустимим.

Нотаріуса в рішенні розглядають як державного службовця з функціями створення аутентичних актів. В документі наголошено і підкреслено, що Європарламент рекомендує державам-членам визначити нотаріат як статтю витрат у своїх бюджетах, як службовців, чийми функціями є складання офіційних документів особливої цінності, доказовості й негайного виконання. Автори документа вирішили успішно закріпити статус континентальних нотаріусів у 2006 р., коли резолюцією європейського парламенту самозайнятих нотаріусів юридично прирівняли до членів судів і державних службовців [19].

Висновки. Відповідно до нормативно-правових актів ЄС нотаріуси, які беруть участь у судочинстві, займаються розслідуванням і перевіркою від імені держави в питаннях, що стосуються несудового правового захисту, зокрема у зв'язку з законодавством про компанії відповідно до законодавства ЄС. У деяких випадках нотаріуси підлягають дисциплінарному нагляду з боку атестаційно-кваліфікаційних органів відповідної держави-члена, а статус цих органів є тим самим, що і статус атестаційно-наглядових органів суддів і державних службовців.

Встановлено однозначний зв'язок нотаріуса з державою, що було відображено в положенні про часткове делегування влади держави як оригінальний елемент, який властивий професії нотаріуса цивільного права й нині таке делегування здійснюється на регулярній основі, складаючи засадничу частину діяльності нотаріуса в цивільному праві.

Зрештою Європарламент у згаданій Резолюції нагадав Єврокомісії про необхідність дотримання ст. ст. 45, 51 Договору про функціонування ЄС і надав їхнє розширене тлумачення таким чином, що диспозиції згаданих статей мали в повному обсязі застосовуватися щодо професії нотаріуса цивільного права як такої. В період прийняття

резолуції Європарламентом Єврокомісією було порушено справу проти кількох держав-членів на тій підставі, що вони не виконали зобов'язання згідно з Договором щодо свободи створення нотаріату шляхом імплементації до національних законодавств норми щодо призначення на посади нотаріусів лише громадян відповідних держав-членів і що держави-члени не транспонували (у зв'язку з державними особливостями інституціалізації професії нотаріуса) відповідні директиви про транскордонне визнання кваліфікації нотаріусів з отриманням вищої юридичної освіти.

Список використаних джерел:

1. Вольман И.С. Нотариат: очерк организаций современного Западно-Европейского нотариата. *Вестник Права*. 1915. № 30.
2. Комаров В.В. Нотариат в Україні : підручник / В.В. Комаров, В.В. Баранкова. Харків : Право, 2011. 384 с.
3. Ляпидевский Н.П. История нотариата. Т.1. / Н.П. Ляпидевский. Москва : Унив. Тип (Катков и Ко), 1875. 321 с.
4. Мандельштам Л.Б. Учреждение нотариата и его организация. *Журнал Министерства Юстиции*. 1899. № 4.
5. Пиепу Ж., Ягр Ж. Профессиональное нотариальное право / Ж. Пиепу, Ж. Ягр. Москва : Юристъ, 2001. 224 с.
6. Радзівська Л.К. Нотариат в Україні : навчальний посібник / Л.К. Радзівська, С.Г. Пасічник. Київ : Юрінком Інтер, 2001. С. 9–10.
7. Сумин А.М. Правовое регулирование нотариата в Германии. *Нотариус*. 2000. №2. С. 60–76.
8. Трофименко Є.В. Минуле та сучасність нотаріату в Україні / Є.В. Трофименко. *Актуальні проблеми держави і права*. 2001. Вип. 10, 12.
9. Фурса С.Я. Нотариат в Україні. Загальна частина / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса. Київ : Вентурі, 1999. С. 54.
10. Черемных И.Г. Российский нотариат: прошлое, настоящее, будущее / И.Г. Черемных. Москва : ОКТБ, 1999. 240 с.
11. Ясінська Л.Е. Виникнення та розвиток інституту нотаріату / Л.Е. Ясінська. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : мат. ІХ регіональної наук.-практ. конф. 13–14 лютого 2003 р. Львів ; Юридичний факультет Львівського нац. ун-ту імені Івана Франка, 2003. С. 113–114.
12. Ясінська Л.Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л.Е. Ясінська. Львів, 2005. 210 с.
13. ECJ, Case C-47/08. *Commission v. Belgium*.
14. ECJ, Case C-50/08, *Commission v. France*; ECJ, Case 51/08, *Commission Luxembourg*;
15. ECJ, Case-53/08 *Commission v Austria*.
16. ECJ, Case-61/08 *Commission v. Greece*.
17. ECJ, Case 565/08, *Commission v. Italy*.
18. ECJ, Case 89/09. *Commission v. France*.
19. Profession of notary in the Community : Resolution of the European Parliament. OJEC. № 44/36. 18 January 1994.
20. Recital B of Resolution of the European Parliament of 23 March 2006 [2006] OJС 292E/105.
21. Re Nationality of Notaries : *European Commission v. Germany*, [2011] 3 C.M.L.R. 19 and Case C-47/08 *European Commission v. Belgium* (2011).
22. Re Nationality of Notaries : Case C-54/08, *Commission v. Germany*, [2011] 3 C.M.L.R 19.
23. Нотаріальний процес в Україні : навчальний посібник / за ред. Ф.М. Медвідя. Київ : Атіка, 2006. С. 3.